

УДК 330.65

Нікітіна А.В.

*асистент кафедри міжнародної економіки
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету***ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗРОБКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВ****RESEARCH AND DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ECONOMIC SAFETY MANAGEMENT****АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена проблемам розкриття сутності управління економічною безпекою автотранспортних підприємств (АТП). Грунтуючись на загальних засадах теорії управління і дослідивши наукові джерела, було проведено узагальнення сучасних наукових підходів до сутності економічної категорії «економічна безпека підприємства» (ЕБП). Виявлено, що за сучасних динамічних умов жорсткої конкуренції впровадження нових систем управління, які б охоплювали усі сфери функціонування підприємства і допомагали вирішувати проблеми забезпечення високого рівня економічної безпеки, є неодмінним підґрунтям для ефективного управління підприємствами, й економічною безпекою зокрема. Визначено, що управління економічною безпекою підприємства передбачає симбіоз двох таких аспектів, як стратегічний та оперативний. Запропоновано структурну модель системи управління економічною безпекою АТП, яка ілюструє взаємодію між підсистемами на основі прямих і обернених зв'язків, що реалізуються у горизонтальному і вертикальному напрямках у рамках накладених обмежень. Обґрунтовано необхідність подальшого розвитку теоретичних аспектів економічної безпеки підприємств у розрізі впровадження комплексу превентивних заходів для мінімізації впливу загроз на ефективне функціонування суб'єкта господарювання.

Ключові слова: економічна безпека підприємств, загроза, система, управління економічною безпекою.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвячена проблемам раскрытия сущности управления экономической безопасностью автотранспортных предприятий (АТП). Основываясь на общих основаниях теории управления и исследовав научные источники, было проведено обобщение современных научных подходов к сущности экономической категории «экономическая безопасность предприятия» (ЭБП). Выявлено, что в современных динамических условиях жесткой конкуренции внедрение новых систем управления, которые охватывали все сферы функционирования предприятия и помогали решать проблемы обеспечения высокого уровня экономической безопасности, является неперенным основанием для эффективного управления предприятиями, и экономической безопасностью в частности. Определено, что управление экономической безопасностью предприятия предусматривает симбиоз двух таких аспектов как стратегический и оперативный. Предложена структурная модель системы управления экономической безопасностью АТП, иллюстрирующую взаимодействие между подсистемами на основе прямых и обратных связей, реализуемых в горизонтальном и вертикальном направлениях в рамках наложенных ограничений. Обоснована необходимость дальнейшего развития теоретических аспектов экономической безопасности предприятий в разрезе внедрения комплекса превентивных мер для минимизации влияния угроз на эффективное функционирование предприятия.

Ключевые слова: экономическая безопасность предприятия, угроза, система, управление экономической безопасностью.

ANNOTATION

The article reveals the essence of the economic safety management of motor transport enterprises (MTE). Based on the gen-

eral principles of management theory and research examining the sources in the field of economic safety the synthesis of modern scientific approaches of the economic category «enterprise economic safety» (EES) were held. In modern dynamic conditions of tough competition the introduction of new management systems which are encompassing all areas of the enterprise is an essential foundation for effective enterprise management and helps solve the problem of providing high level of economic security. It was determined that the enterprise economic safety management was symbiosis of two aspects such as strategic and operational. The structural model of management of MTE economic security was imposed/ It illustrates the interaction between the subsystems based on direct and inverse relationships implemented in horizontal and vertical directions within the restrictions. The need for further development of the theoretical aspects of economic security companies in the context of the implementation of complex preventive measures to minimize the impact of threats to the effective functioning of the entity are grounded.

Keywords: economic safety, threat, system, management of economic security.

Постановка проблеми. Швидко змінювані ринкові умови діяльності суб'єктів господарювання потребують не лише забезпечення їх стабільного функціонування, але й розробки такої системи управління підприємством, за якої негативний вплив чинників навколишнього середовища був би незначним. За таких обставин сучасні автотранспортні підприємства (АТП) змушені приділяти значну увагу питанням забезпечення власної економічної безпеки (ЕБ) зараз і в майбутньому. У такому контексті особливо актуальними стають проблеми створення дієвих механізмів щодо підвищення економічної безпеки автотранспортних підприємств, оскільки ефективність функціонування останніх, особливо за умов нестабільної економіки і великої множини як зовнішніх, так і внутрішніх загроз, значною мірою визначається надійністю системи управління економічною безпекою підприємства (УЕБП).

Вагомі наукові здобутки були зроблені у висвітленні проблем, пов'язаних із стійкістю економічного розвитку й економічною безпекою підприємств, зокрема, такими провідними зарубіжними і вітчизняними науковцями, як: О. Ареф'єва, З. Варналій, М. Войнаренко, В. Геєць, О. Грунін, О. Дейнека, А. Одинцов, Г. Пастернак-Таранушенко, В. Пономаренко, Н. Ревечук, А. Соснін, Т. Сухорукова, В. Шлемко та інші. Незважаючи на досить широкий спектр

досліджень щодо сучасних проблем і заходів із забезпечення ЕБП, всі вони, здебільшого, мають загальнонауковий, методологічний характер, тому актуальним є дослідження системи управління економічною безпекою АТП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічну безпеку підприємства (ЕБП) вітчизняні фахівці трактують таким чином: це стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнації її організаційної структури і статусу, а також перешкодами досягнення цілей розвитку [1, с. 17]. Деякі науковці, серед яких С. Ніколаюк, Д. Никифорчук, пов'язують економічну безпеку з категорією ризику і зазначають, що використання категорії ризику дозволяє значно підвищити ефективність управління підприємством, особливо у тому випадку, коли на зміну методам адміністративно-командного господарювання приходить система переважно ринкових взаємостосунків в економіці, коли відбувається різка децентралізація управління господарськими процесами у суспільстві [2; 3]. При цьому концепція ризику в стратегії забезпечення економічної безпеки включає два найважливіші елементи: оцінку ризику й управління ризиком. Оцінка ризику має експертний характер. Але недоліком цього підходу є той факт, що ризик-менеджмент на українських підприємствах практично не використовується, оскільки він є досить витратним, тому заходи, що передбачають процес забезпечення економічної безпеки підприємств є практично неможливим. Науковці А.В. Козаченко, В.П. Пономарева й А.Н. Ляшенко вважають, що підприємство знаходиться в зоні економічної безпеки, якщо його виробничо-господарська діяльність є прибутковою [4].

Дослідивши й узагальнивши фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, приходимо до висновку, що підходи до розуміння категорії економічної безпеки підприємства різняться, а також що відсутність єдиної універсальної думки щодо тлумачення сутності й економічного змісту зазначеного поняття обумовлює необхідність його подальшого більш детального і глибокого дослідження, яке б розкрило найсуттєвіші закономірні зв'язки і відношення в сучасних економічних реаліях, виявило усю складну, багатогранну природу, неоднозначність і проблемний характер економічної безпеки підприємства й управління останньою.

Формулювання цілей статті. Метою цієї статті є узагальнення, поглиблення і розвиток теоретичних засад ЕБП.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення таких завдань:

- детермінація основних методичних підходів до визначення економічної безпеки підприємства;
- удосконалення управління економічної безпеки АТП.

Теоретико-методологічні засади цього дослідження охоплюють такі загальнонаукові підходи, як комплексний аналіз і синтез, логічні прийоми.

Виклад основного матеріалу. За сучасних умов розбудови економіки України підприємство стикається з проблемою створення й управління системою економічної безпеки, оскільки на суб'єкт господарювання впливає велике розмаїття чинників як позитивного, так і негативного характеру, вплив яких може істотно зменшити або у найгіршому випадку зруйнувати середовище, де існує підприємство.

Беручи за основу наукові погляди [5; 6; 7], за якими формою реального втілення управлінських впливів є система управління, що втілює в собі сукупність взаємодіючих системоутворюючих компонентів, якими є суб'єкт (керівна підсистема), об'єкт (керована підсистема) і зовнішнє середовище, у контексті даного дослідження під суб'єктом управління економічною безпекою підприємства вбачаємо апарат управління цього суб'єкта (відокремлені служби, органи управління, керівники, менеджери, спеціалісти із розподіленими між ними управлінськими функціями, повноваженнями й обов'язками, що відображено на організаційній структурі управління), під об'єктом управління – ЕБП, а також систему взаємопов'язаних елементів його економічної безпеки, які утворюють спроможність суб'єкта господарювання досягти свою місію за найбільш ефективного використання всіх наявних видів ресурсів в поточному і майбутньому періодах, за мінімально можливих втрат і часового інтервалу, які є прийнятними й економічно обґрунтованими для керівників підприємства, а як зовнішнє середовище – релевантне оточення його економічної безпеки.

Велика безліч складних і багатоаспектних завдань, з якими стикається сучасне підприємство, потребує вирішення у контексті забезпечення й управління економічною безпекою суб'єкта господарювання, при чому остання передбачає розгалуження, диверсифікацію і розширення структурних елементів, зв'язків і відношень його ресурсного простору, захищеністю їх від внутрішніх і зовнішніх загроз, дія яких може значно скоротити або зруйнувати його середовище, уповільнювати або стримувати розвиток АТП, трансформувати шлях його руху до визначеної стратегічної мети [8; 9].

Велика безліч складних і багатоаспектних завдань, з якими стикається сучасне підприємство, потребує вирішення у контексті забезпечення й управління економічною безпекою суб'єкта господарювання. Причому ЕБП передбачає розгалуження, диверсифікацію і розширення структурних елементів, зв'язків і відношень його ресурсного простору, захищеністю їх від внутрішніх та зовнішніх загроз, дія яких може значно скоротити або зруйнувати його середовище, уповільнювати або стримувати роз-

виток АТП, трансформувати шлях його руху до визначеної стратегічної мети.

Маючи на меті всебічне розкриття сутності управління економічною безпекою підприємства, приходимо до необхідності, по-перше, визначення місця системи управління економічною безпекою підприємств в загальній системі управління підприємством, по-друге, побудови дворівневої ієрархічної структури системи управління економічною безпекою підприємства, по-третє, обґрунтування змісту системи управління економічною безпекою АТП крізь призму розкриття сутності основних функцій управління.

Беручи до уваги, що головним завданням суб'єкта управління є належне функціонування об'єкта, то управління підприємством у цілому здійснюється на рівні стратегічного управління, а управління економічною безпекою підприємства – на рівні підсистеми управління економічною безпекою суб'єкта господарювання.

Погоджуємося із А.В. Шегдою [146], який пропонує під метою стратегічного менеджменту розуміти визначення майбутнього бізнесу підприємства, формування його стратегічного бачення та напряму розвитку, перетворення стратегічного сценарію і місії на цілі та завдання їх досягнення, розробку стратегії та її реалізацію, аналіз рівня досягнення поставлених цілей і стратегій, розгляд нових напрямків розвитку.

Управління економічною безпекою підприємства передбачає симбіоз двох таких аспектів як стратегічний та оперативний. На підґрунті головної місії підприємства формуються стратегія його розвитку, а потім формуються основні довгострокові цілі підсистеми управління економічною безпекою підприємства, визначаються ключові задачі для досягнення поставлених цілей, розподіляються ресурси на реалізацію передостанніх. Причому загальні цілі управління підприємством не можуть бути досягнуті у повній мірі без забезпечення виконання завдань та завдань управління економічною безпекою

підприємства як важливого і складного процесу забезпечення ефективного функціонування суб'єкта господарювання у довгостроковій перспективі за умов розмаїття деструктивних та дестабілізуючих явищ. На стратегічному рівні управління економічною безпекою суб'єктом управління виступатиме особа, яка входить до вищого керівництва підприємством.

Сутність оперативного управління економічною безпекою підприємств полягає в організації управлінських рішень таким чином, щоб максимально використати наявні ресурси, нівелюючи деструктивні впливи загроз або інших небезпечних явищ та досягаючи при цьому високих показників ефективності і результативності сукупності робіт із забезпечення економічної безпеки АТП (оперативне планування, організація функціонування заходів із забезпечення економічної безпеки, аналіз основних показників оцінювання останньої, розробка та впровадження запобіжних і корегуючих дій, доведення рішень до безпосередніх виконавців тощо). На цьому рівні управління економічною безпекою суб'єктом управління виступатиме особа, яка є відповідальною за поточне планування та реалізацію заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Таким чином, до основних підсистем управління підприємством відносимо такі: підсистема стратегічного та оперативного управління, підсистема стратегічного й оперативного управління економічною безпекою підприємства (рис. 1).

На підґрунті визначення місця системи управління економічною безпекою у загальній системі управління подальшим та необхідним є визначення структури і змісту передостанньої за такими ознаками, як: система припускає розбивку на підсистеми, вивчати кожну з яких можна самостійно; система функціонує за умов суттєвої невизначеності та впливу середовища на неї, обумовлює випадковий характер зміни її показників; система обирає цілеспрямований

вибір своєї поведінки – визначаємо систему управління економічною безпекою складною, тобто такою, що складається із значної множини взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих та взаємодіючих між собою елементів, кожен з яких може бути представлений у вигляді системи (підсистеми). Виразенням поєднання та узгодженості підсистем у їх взаємодії проявляється повнота система, яка націлена на досягнення кінцевого результату. Метою повної системи визначається її призначення, для здобуття якого виокремлюються

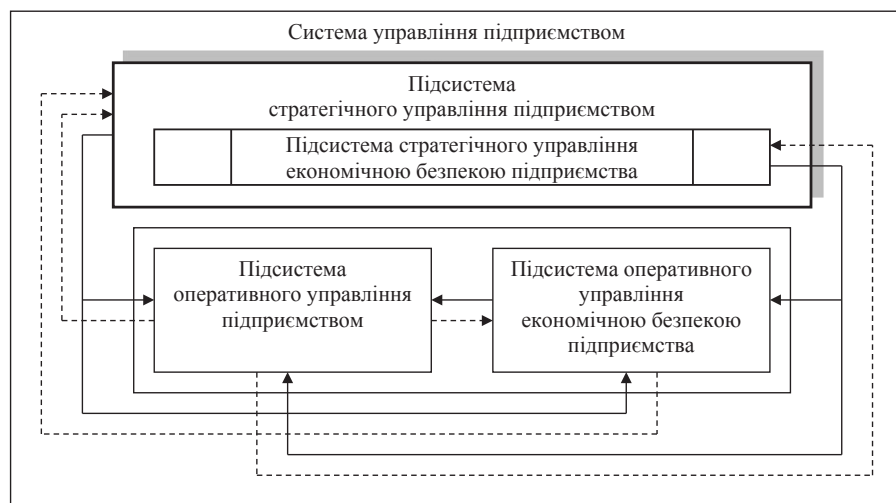

Рис. 1. Місце підсистеми управління економічною безпекою підприємств у загальній системі управління підприємством

й організуються всі підсистеми останньої, особливості та зв'язки. Призначенням системи управління економічною безпекою є формування певних управлінських впливів на економічну безпеку підприємства за допомогою певного інструментарію управління і зворотного зв'язку для досягнення високого рівня економічної безпеки.

Використовуючи системний і кібернетичний підхід, зобразимо систему управління економічною безпекою АТП у вигляді, по-перше, сукупності керуючої і керованої підсистем, розуміючи існування доведеної тези стосовно наявності декомпонованості на базові елементи більшості систем для зниження невизначеності складної системи і формування вимог до останньої; по-друге, у вигляді дворівневої ієрархічної системи, якій притаманні такі властивості: вертикальна декомпозиція або багаторівнева ієрархія, пріоритетність дій верхній рівнів перед нижніми, залежність рішень, що приймаються на верхніх рівнях, від результатів, отриманих на нижніх рівнях, а отже, наявність обернених зв'язків у системі; по-третє, зображення системи управління обов'язково включає контури управління економічною безпекою АТП у розрізі її функціональних складових. Під контуром управління пропонується розуміти замкнуту сукупність елементів системи управління, а в контурі управління кожний елемент системи впливає на наступний і отримує, у свою чергу, вплив від попереднього [5].

Слід підкреслити, що кількість управляючих контурів ідентифікується спектром завдань управління в системі, яка визначається і досліджується, а зв'язки між контурами відбивають взаємозв'язки процесів управління. Крім того, кожен контур зображується певною низкою компонентів, функціонування яких пов'язане із реалізацією алгоритму розв'язку задачі управління одним із аспектів керованої системи.

Наявність у ієрархічних систем таких переваг, як: взаємодія між підсистемами на основі прямих і обернених зв'язків, що реалізуються у горизонтальному і вертикальному напрямках; можливість стиснутого подання інформації про результати управління, що надходять каналами оберненого зв'язку; свобода локальних дій у рамках накладених обмежень; можливість доцільного сполучення локальних критеріїв функціонування окремих підсистем і глобального критерію оптимальності системи в цілому – доводять обґрунтованість і доцільність представлення систему управління економічною безпекою у вигляді ієрархічної.

В основі зображення системи управління економічною безпекою лежить підхід, запропонований Л.А. Пономаренком, який пропонує такий підхід до подібних систем. Так, дворівнева система управління утворена $(n+2)$ -ма основними підсистемами: (1) розміщено на верхньому рівні управляючою підсистемою (координатором) C_0 , який генерує координуючі

сигнали γ_i ($i=1, \dots, n$), адресовані (2) n нижче розміщеним управляючим підсистемам C_1 ($i=1, \dots, n$), які виробляють сигнали зворотного зв'язку ω_i ($i=1, \dots, n$), що надходять на вхід координатора, а також управляючі впливи m_1 , призначені для управління (3) процесом P , зв'язок якого із зовнішнім середовищем здійснюється через вхід X та вихід Y , а обмін інформацією щодо результатів діяльності відбувається каналами оберненого зв'язку z_i .

Так, у системі управління економічною безпекою у ролі управляючої (керуючої) підсистеми (координатора) C_0 виступає підсистема управління економічною безпекою АТП, що передбачає загальне управління ЕБ. Другий рівень керуючої системи підсистем управління певними функціональними складовими економічної безпеки, що виокремлюються за певними ознаками та характеризують сукупність основних напрямів економічної безпеки АТП (фінанси, завантаженість потужностей, кадрові тощо). В якості об'єкту управління (керованої системи) виступає сама економічна безпека, яка, в свою чергу, декомпонована на сім підсистем різних функціональних складових економічної безпеки АТП (фінансова, техніко-технологічна, кадрова, політико-правова, екологічна, інформаційна, інноваційно-інвестиційна). Отже, для більш чіткого розуміння та спрощення механізму управління і координації доцільним є виокремлення підсистеми управління окремих функціональних складових економічної безпеки за умови, що виділені підсистеми є взаємопов'язаними і функціонування однієї підсистеми істотно впливає на реалізацію подальшої.

Залежно від окремої функціональної складової залежить певна задача управління ЕБ АТП, для якої задається чіткий алгоритм або набір таких алгоритмів її розв'язку, кожен з яких інтегрує в собі взаємопов'язану множину функцій менеджменту $F_{iM} = \{f_{ij}\}$, $j=1, \dots, J_i$. Кожна сукупність функцій утворює контур управління G_{iM} , послідовність виконання яких та внутрішньоконтурні зв'язки між ними вважаються заданими. Міжконтурні зв'язки здійснюються між функціями f_{ij} , що задані в окремому контурі. Система управління економічною безпекою АТП представлена на рисунку 2.

Взаємодія і взаємозв'язки між визначеними підсистемами системи управління економічною безпекою АТП здійснюються у такий спосіб.

Керуюча підсистема C_0 виконує директивну функцію до прийняття рішень підсистеми C_1, C_2, C_3 у вигляді вертикальної взаємодії. Так, прогножуючи стан зовнішнього середовища і майбутню поведінку системи, координатор встановлює функцію якості менеджменту, ідентифікує форму взаємозв'язку елементів C_1, C_2, C_3 або спосіб координації і вибирає координаційні зміни $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3$. Потім, отримавши канали зворотного зв'язку інформації щодо результатів функціонування системи $\omega_1, \omega_2, \omega_3$, управляюча

підсистема коригує, узгоджує і регулює діяльність підсистем, реалізує спонукальну функцію для досягнення головної мети найкращим чином.

Підсистеми C_1, C_2, C_3 здійснюють горизонтальну взаємодію у формі прямого і зворотного зв'язку, а саме: прямими зв'язками є інформаційні впливи однієї підсистеми на іншу з метою досягнення головної мети управління ЕБ АТП найкращим чином, а зворотними зв'язками – інформація про результати такої взаємодії. Крім того, для взаємозв'язку певної підсистеми УЕБ АТП та відповідних контурів управління також є характерною вертикальна взаємодія.

Так, кожна керуюча підсистема C_i здійснює відповідний управлінський вплив на підсистему управління певної функціональної складової в контурах управління C_{iM} , а в кожному контурі у вигляді зворотного зв'язку ω_{iGj} інформація про результати управління надходить у підсистему C_i . У контурах управління між функціями управління f_{iM} відбувається горизонтальна взаємодія підсистем. Управлінські сигнали двох видів у вигляді вертикальної взаємодії існують в контурах управління, а саме: координуючі m_i (управлінські впливи) та інформаційні z_i (сигнали зворотного зв'язку).

Виокремлюючи цикли управління, тобто «скупність функцій управління, що виконуються

в системі при зміні середовища» [4, с. 11], на підґрунті представлені структури визначимо зміст системи управління економічною безпекою АТП. Беручи до уваги те, що запропонована система управління є ієрархічною, вважаємо виділити розширений й елементарний цикл керуючої підсистеми, причому елементарний цикл завжди виступає оперативним відносно розширеного.

Фабулу управлінського аспекту економічної безпеки підприємства варто досліджувати крізь призму основних функцій управління, за допомогою яких є можливим взаємодія суб'єкту й об'єкту, а саме: планування, організацію, мотивацію, контроль, узгодження яких досягається через мотивацію, а їх виконання спрямовано на реалізацію головної мети і системи основних завдань процесу управління економічною безпекою підприємства, а процедуру останнього слід розглядати з позиції циклічного трьохетапного процесу. Так, на першому з основних етапів технології управління ЕБП, інформаційному, проходить процес збору, передачі, обробки, аналізу і збереження релевантної інформації; на другому, логіко-розумовому, відбувається розробка і прийняття управлінських рішень; на завершальному, організаційному етапі здійснюється комплекс дій, які спрямовані на організацію виконання управлінських рішень. Таке по-

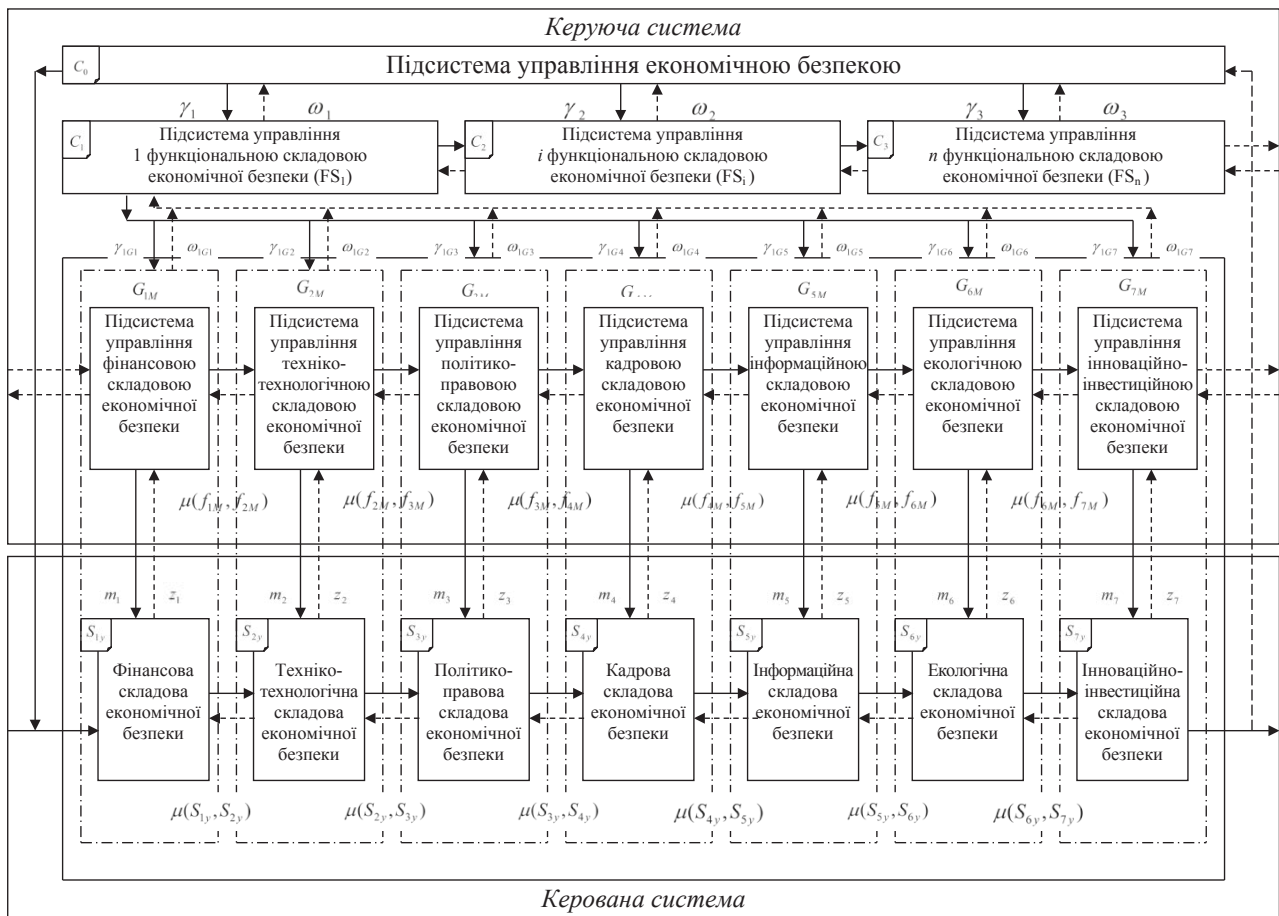

Рис. 2. Структурна модель системи управління економічною безпекою АТП

еднання і взаємопроникнення сутнісних сторін управління ЕБП передбачає, що функції останнього являють собою взаємопов'язану і взаємозалежну сукупність видів робіт, які виконуються, відповідаючи на питання, що робити, а процедури – цикл управління, зазначаючи, як робити, тобто конкретні форми реалізації цих робіт, способи і прийоми, що повинні забезпечити досягнення встановлених цілей і завдань цього управлінського процесу.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що механізм управління економічною безпекою підприємства займає особливе місце у системі управління підприємством, оскільки в ринковій економіці саме воно підсилює адаптивність, конкурентоздатність бізнесу, забезпечуючи інтеграцію економічних процесів на підприємстві та зв'язуючи разом внутрішні ресурси й зовнішнє середовище. Крім того, поєднуючи у собі цілеспрямовані систему моніторингу стану і динаміки розвитку підприємства та маючи на меті завчасне попередження небезпеки і вживання необхідних заходів захисту і протидії загрозам і успішного функціонування у майбутньому, механізм управління економічною безпекою підприємства передбачає проведення діагностики стану підприємства, що дозволяє достатньо дослідити комплекс чинників, які загрожують діяльності підприємства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мочерний С.В. Економічна безпека в контексті державного суверенітету України / С.В. Мочерний, О.В. Плотніков // Економіка України. – 1998. – № 4. – С. 4-12.
2. Ніколаюк С.І. Безпека суб'єктів підприємницької діяльності / С.І. Ніколаюк, Д.Й. Никифорчук. – К. : КНТ, 2005. – 319 с.
3. Нікітіна А.В. Розвиток теоретичних засад економічної безпеки підприємства / А.В. Нікітіна // Сталий розвиток економіки : Всеукраїнський науково-практичний журнал. – Хмельницький : Університет економіки і підприємництва, Інститут економіки, технології і підприємництва, 2011. – С. 82-86.
4. Пономаренко Л.А. Основи економічної кібернетики : [підруч.] / Л.А. Пономаренко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. – 432 с.
5. Нікітіна А.В. Система управління економічною безпекою підприємств / А.В. Нікітіна // Збірник наукових праць. Економічні науки. – Чернівці : Книги – XXI. – 2012. – Вип. 8.– С. 255-264.
6. Козаченко А.В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения / А.В. Козаченко, В.П. Пономарев, А.Н. Ляшенко. – К. : Либра, 2003. – 279 с.
7. Фатхудинов В.Г. Производственный менеджмент / В.Г. Фатхудинов. – СПб. : Питер, 2003. – 491 с.
8. Ястремська О.М. Інвестиційна діяльність промислових підприємств: методичні та методологічні засади : [монографія; 2-ге вид.] / О.М. Ястремська. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2004. – 488 с.
9. Шинкаренко В.Г. Управление конкурентоспособностью предприятия / В.Г. Шинкаренко, А.С. Бондаренко. – Х. : Изд-во ХНАДУ, 2003. – 186 с.